

էջ 387-ում կը սկսին լուսանկարներու տախտակները: Հոս կը տրուին միայն իւրաքանչիւր յուշարձանի արձանագրութեամբ մասը: Զարգացանդակեալ խաչերու մասեր, որոնք պատահաբար կը տրուին արձանագրութեանց հետ, մեծ ախորժակ կը գրգռեն: Անշուշտ օր մը պիտի հրատարակուին խաչքարերու, արձանագրութեամբ կամ առանց արձանագրութեան, ընտիր լուսանկարներով նըկարագիրքներ: Ատիկա պիտի ըլլայ մեր մշակոյթին համար անփոխարինելի նըկաստ մը: Այդպէսով բոլորին մատչելի պիտի ըլլայ անուրանալի տաղանդ մեր խաչքարերը «կազմողներուն», նկարողներուն եւ քանդակողներուն: խաչքարերու զարգացմանը անհուն զանաւորան մըն են Հայ արուեստին, եւ ամբողջացուցիչ մէկ մասը մեր մանրանկարչութեան, ինքնուրոյն եւ զմայլելի: խաչքարերը զարմանալի երեւոյթ մըն են Հայ արուեստին մասնաշաղկապ, բացի կեդրոնական խաչքարերէն, եղապէս, քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ: Անոնց ծանօթացումը հրամայական պահանջ մըն է մեր արուեստի պատմութեան համար: Խիստ կսկծալի է անոնց լքուած վիճակը, հետզհետէ անոնց տաքսանորդութիւնը եւ անհետացուիլը, բնական եւ մարդկային միջոցներով անոնց փճացումը: Պէտք է զանոնք իբր զգային անփոխարինելի գանձ, հարստութիւն, ձեռագիրներուն նման, հաւաքել, պահել, պահպանել: Օր մը, երբ այլեւս ուշ պիտի ըլլայ, մեր յաջորդները մեզ մեղաւոր պիտի նկատեն, ինչպէս որ մենք մեղաւոր կը նըկատենք մեր նախնիները՝ որ խնամով չեն պահած եւ մեզի չեն հասցուցած գոնէ փոքր մասը այն սրբազան ձեռագիրներէն, որոնք հպած էին Սահակի, Մեսրոպի, Կորիւնի, Խորենացիի, Սեդէի, Փարպեցու եւլն. եւլն. պաշտելի մատները: Այսօր ոչինչ մնացեր է մեզի մինչեւ իններորդ դար, ինչպէս որ շատ քիչ բան մնացեր է խաչքարերէն՝ նախ քան ձիւ. դար: Մեղք է: Ի սէր մեր սրբազան մշակոյթին՝ ձեռք զարնենք մեր խաչքարերու փրկութեան, գոնէ առ այժմ լուսանկարելով եւ հրատարակելով մին-

չեւ որ վաղը կարելի ըլլայ զանոնք հաւաքել ու պահպանել՝ թանգարաններու մէջ:

Հատորը իր զանազան ցանկերով եւ տախտակարտներով կը փակենք, խորունկ գոհունակութեամբ, իբր անփոխարինելի նպաստ մը իր թանկագին աղբիւր հանդամանքով, մեր թէ՛ արուեստին եւ թէ՛ պատմա-բանասիրութեան համար:

Թ. ԲԻԻՐՏԵԱՆ

ՍՈՑԵԱԼ – ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ

Գրեց

Ս. Վ. ԲՈՒՆԱԶԵԱՆ

Երեւան 1973, էջ 320, 80, լաթակազմ:

Շահեկան աշխատութիւն մըն է Բոսնիացեանի այս ուսումնասիրութիւնը, փորձ մը՝ պարզաբանելու, ինչպէս որ կ'ըսուի Նախաբանին մէջ, «Կիլիկեան Հայկական պետութեան ներքին կեանքը»: Արդարեւ շատ գնահատելի նպատակ սակայն Կիլիկեան Հայկական պետութեան պատմութիւնը, դժբախտաբար, հակառակ շարք մը հին ու նոր մենագրութեանց, ոչ մէկ կերպով գոհացուցիչ է եւ հեռու լիակատար ըլլալէ: Դժուարութիւններէն մին անշուշտ Հայակիլիկոյ պատմական վայրերուն վրայ պեղումներ կատարուած չըլլալն է, բան մը որ Հայակիլիկոյ թէ՛ պատմութեան եւ թէ՛ աշխարհագրութեան հաստատահիմն ըլլալուն արգելք կ'ըլլայ: Ինչ որ ցարդ տրուած է մեզի՝ չփոքեցուցիչ է, մութ, անստորոգ, այն աստիճան որ նոյն իսկ Բոսնիացեան իր Ներածութեան ըսկիզբն իսկ կը օտիպուի ինքիւն հակասել: Ել 5 կ'ըսէ. «Փաստերի հիման վրայ ժխտել ենք մի շարք բուրժուական պատմաբանների այն կարծիքը, որ Կիլիկեան Հայկական պետութեան փեռալակամ կարգերում հիմնականում տիրապետելիս է եղել արեւմտաեւրոպական էութեամբ, այսպէս կոչուած՝ ֆրանկա-

կան ֆեոդալիզմ, եւ մերժել ենք նրանց այն պնդումը՝ թէ Կիլիկեան Հայկական պետութեան ֆեոդալական յարաբերութիւնները օկիզր են առել, զարգացել եւ ձեւաւորուել արեւմտաեւրոպական կամ ֆրանկ պետութիւնների ներգործութեամբ»: Իսկ յաջորդ էջին կ'ըսուի. «Կիլիկիայի ֆեոդալական յարաբերութիւնների զարգացման միջավայրը լինելով բուն Հայաստանից դուրս, կրելով բիւզանդական եւ յատկապէս ֆրանկ պետութիւնների ֆեոդալական յարաբերութիւնների ազդեցութիւնը, ունեցել է որոշ առանձնայատկութիւններ»: Ատիկա հակասական է՝ երբ հեղինակը նպատակ ունի «ցոյց տալ այդ ազդեցութիւնների աստիճանն եւ բնոյթը», եւ ընթերցողը առնուազն չփոքութեան կը մատնէ:

Բոսնիացեան կը սիրէ «բուրժուական պատմաբաններ» ձեւը գործածել, որ սակայն անհիմն է: Կազմակերպեալ «բուրժուական պատմաբանութիւն» գոյութիւն չունի: Պատմաբանութիւնը սկզբունքով պատմաբանութիւն չ'ըլլար՝ երբ կը շնորհի անկողմնակալութենէն եւ «կողմ» կը փնտռէ: Անուրանալիօրէն մեր պատմաբանութեան մէջ կան «հակամշակութիւններ», սակայն ատոնք գրուած են ո'չ թէ կազմակերպեալ «կոօնաժողով», «բուրժուական», «ազգայնական» եւայլն կուսակցութիւններէ, այլ գրուած են իւրաքանչիւր պատմագրի իր ժամանակուան եւ իր անձնական «հակամշակութիւն» եւ ո'չ թէ որոշ, կազմակերպեալ, պարտադրեալ կուսակցութենէ: Մենք բնական է մասնաւորաբար հայ պատմութեամբ եւ պատմաբանութեամբ նախահամայնալար շրջանին զբաղողներուն մասին է որ կը խօսինք: Մենք կը խորհինք որ օրինակի համար Նիզնի, Պորենացի, Զաւենի, Ալիւան կամ Օրմանեան «բուրժուական» ՊԱՏՄԱՐԱՆՆԵՐԻ կոչելը տղայամտութիւն է, թէեւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր նախընտրած ուղղութեամբ, սակայն ազատօրէն գրած է: Ազատօրէն ըսինք, որովհետեւ այլապէս՝ պարտադրուած չէին գրելու: Ինչ որ է, թող մեզի ներուի այս մէջը բերման համար:

Համաձայն ենք Բոսնիացեանի, երբ թուարկելէ վերջ լաւագոյն հայ եւ օտար աշխատութիւնները, զանոնք արդիական պատմաբանութեան համար անբաւարար կը նկատէ: Նոյն ատեն կը յիշէ աղբիւրներ՝ որոնց գոյութիւնը չի հաստատուիր: Օրինակ, կը գրէ որ «1945–1955, 1958 թթ. ՀԱՆԴԵՍ ՄԱՍՕՐԵԱՅՈՒՄ տըպուած» Հ. Ակինեանի կողմից վերջերս յայտնաբերուած ձեռագրերի յիշատակարանները, որոնք առաջին անգամ տըպուած են վերոյիշեալ համարներում» (էջ 10–7, Ծանօթ. 45): Հոն նորայայտ ձեռագիրի յիշատակարաններ Հ. Ակինեանէ հրատարակուած կը հանդիպինք միայն 1948ին, Ականց կամ Ակինի Վանքի մէջ քանի մը հատ: Իսկ էջ 18 ինքի կը վերագրուի «Կիլիկեան դրամների ուսումնասիրութեամբ» զբաղող, որ ճիշդ չէ: Իսկ քիչ վերջ զբաղելով Կիլիկեան իրաւագիրութեամբ՝ երբեք չի յիշեր նախա-Միքայելեան «Անտիոքի Ասիոյներ»-ում հրատարակութիւնը, եւայլն:

Էջ 29-ում կը սկսի Ա. զլուխը, «Համառոտ անհնար կ'ըլլիկիայի Հայկական Պետութեան 12–13րդ դդ. քաղաքական պատմութեան»: Համառոտ պատմութիւնը սակայն քիչ մը շատ «համառոտ» է: Բնաւ տեղ չէ տրուած Հայ-Սելջուկ յարաբերութեանց, թէեւ երեքուկէս էջ տրուել է Հայ-Մոնղոլ յարաբերութեան: Բոսնիացեան ուրիշներու պէս, որոնք ըզրադած են բացատրելու Հայակիլիկոյ եւ Պապին յարաբերութիւնները, գրեթէ միաձայն նոյն յանկերգը ունի, այսինքն թէ Հայակիլիկոյ պետականութիւնը Պապին կը դիմէր՝ անոր շնորհիւ Հայակիլիկոյ անկախութիւնը զինուորապէս ապահովելու համար միայն: Մենք կը խորհինք որ ատիկա հեշտին կերպ մըն է եղածին քարդ նպատակը բացատրելու համար: Պէտք չէ մոռնալ որ Հոռոմի հետ Հայակիլիկոյ յարաբերութեան կարեւորագոյն պատճառներէն մին պիտի ըլլար՝ թոյլատուութիւն ձեռք բերել Հայ առեւտրականներուն եւ հայ առեւտուրին ազատ ելումուտքին ի նըկաստ, բոլոր Եւրոպայի սահմաններուն մէջ: Առանց այդ բարեացակամ արտո-

նութեան, հայ առեւտրականները չէին կրնար դործել, ապրիլ, բան մը՝ որ շատ կարեւոր էր ո՛չ միայն սահմանափակ Հայակիրիկիոյ, այլ եւ սփիւռքի հայ վաճառականութեան համար: Եթէ Հայակիրիկիոյ պետական վարիչները միայն պապական զինուորական եւ այլ նիւթական ակնկալութեամբ դիմած ըլլային Հոռմի, անոնք շատոնց յուսահատած պիտի ըլլային արդէն, եւ իրենց գոյութեան բոլոր ընթացքին յաւիտեացի պիտի չխնդրէին բան մը, որուն մասին Լեւոն Մեծի օրերէն առաջ իսկ, Հայակիրիկիոյ պետականութիւնը փորձառութիւն ունէր: Լեւոն Մեծ ինքն իսկ ամէն միջոց գործածեց օր առաջ Հայակիրիկիոյ սահմաններէն հեռացնելու Փրետերիկ Պարպարոսայի խաչակրութեան մնացորդները: Հեթումի ալ ծանօթ էր «խաչակրութեան» ինչ Քարի ծաղիկ» ըլլալը, երբ իր Կոստանդին հայրը ստիպուեցաւ Սելեւկիան պաշարել՝ խաչակիր ասպետներէն ազատելու համար Ջապէլ Թագուհին: Բոռնազեան կ'ըզրակացնէ. «Արդարեւ Կիրիկիայի Թագաւորութեան անկման զլխաւոր պատճառներն էին՝ Փէռապոլիսի կենտրոնախոյս ձգտումների ուժեղացումը, զիւղացիութեան աղքատացումը, առեւտրի ու արհեստների անկումը, հոռմէական պապերի քաղաքականութեան պատճառով բորբոքուած կրօնական վէճերը եւ Կիրիկիոյ եւրոպական կողմնորոշումը» (էջ 39): Մենք կը խորհինք որ Կիրիկիոյ Թագաւորութեան իբր անկման պատճառ «աւատական (Փէռապոլ) կենտրոնախոյս ձգտումները» չէին կրնար ըլլալ, քանի որ աւատականութիւնը ըստ իրենց էր այդ Թագաւորութիւնը, եւ ժամանակուան միակ միջոցն էր պետականութեան: Աւատականութեան փորձարկութեամբ միայն կարելի էր Լեւոն Մեծի, Հեթում Ա-ի նման կարող տիրակալներ զարգացնել: Եթէ կեդրոնը ուժեղ չէր, այն ատեն իրը կ'ըլլար յանցանքը ինչպիսի: Յաւանք է որ Հայակիրիկեան դահի վրայ քիչ կորովի Թագաւորներ եղան:

Գալով զգիւղացիութեան աղքատաց-

ման, առեւտրի ու արհեստների անկման, ատոնք արտաքին պատճառներէ կը յառաջանան: Հայութեան տնտեսական ոյժը նախ եւ առաջ իր մեծ եւ ուժեղ միջազգային առեւտրական կարողութիւնն էր, բան մը որ Այասի կորուստով 1237էն վերջ՝ այլեւս անոյս էր: Արտաքին առեւտուրն է որ արհեստները եւ երկրի մը ներքին առեւտուրը կը զարգացնէ, եւ անոնք ալ իրենց վարդին՝ զիւղացիութեան ընդհանրութեան զարկ կու տան: Այասի կորուստին հետ Հայկական միջազգային առեւտուրը, որ Պրիւժէն մինչեւ Ջինաստան կը տարածուէր, տարբեր ուղիներ փնտռեց, Այասի միջազգային ճանապարհը դոց գտնելով:

Հայ միջազգային առեւտուրին հետ ինչպէս նաեւ Հայակիրիկեան Թագաւորութիւնը, անոյժ եւ սպառեալ: Դաւանական կիրքերուն կրնար դիմանալ Հայակիրիկիա, եւ ատիկա հարկ եղածին չափ պատճառ մը չէ անոր ինչպիսին:

Էջ 40ով կը սկսի Բ. Ղուլսը, «Քաղաքական եւ պետական կառուցուածքը 11-12րդ դդ.»։ Համաձայն ենք Բոռնազեանի որ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան կը սխալի՝ երբ Լեւոն Գ.ի «Ամենայն Հայոց Թագաւոր» կոչումովը կը կարծէ զայն Մեծ Հայաստանի ալ Թագաւոր: «Ամենայն Հայոց» տիտղոսը անտարակոյս կը գործածուէր այն Հայկական գաղութներուն վերաբերմամբ՝ որոնք Հայակիրիկիոյ մերձ էին, անոր հետ սերտ կապ պահելով Հայակիրիկեան առեւտուրով: Նոյնպէս նաեւ Սպանիոյ եւ Իտալիոյ հայ առեւտրական կեդրոնները: Բոռնազեան մեծ յաջողութեամբ կազմած է այս գլուխը: Այս գլուխին «Հոգեւորականների մասնակցութիւնը երկրի կառավարմանը» պէտք էր աւելի առարկայական ըլլար, եւ կարելի է Հայակիրիկիոյ պատմութենէն բազմաթիւ օրինակներ բերել հայ բարձրաստիճան եկեղեցականներու՝ որոնք ո՛չ կրօնական իշխանութեամբ ալ ծառայած են Թագաւորին, կամ պատժուած ալ:

Բոռնազեան իր մէկ վկայութեան աղբիւր կը յիշէ Սիսուան 484 (իր էջ 98ին ծնթ. 289) մինչ պէտք էր ըլլար էջ 487:

էջ 119, կ'ըսուի «Անտիոքի ասիզներ»ուն մասին, «Գրանք Սմբատի կողմից Թարգմանուել էին 1250ական թուականներին»։ Անտիոքի Ասիզները շատ աւելի կանուխ Թարգմանուած եւ գործածուած են Հայոցմէ, հաւանաբար 12րդ դարուն ըսկիզբը: Այդ մասին գրած եմ Մատենադարանի ԲԱՆԲԵՐԻ վեցերորդ հատորին մէջ (1962, էջ 283) «Անտիոքի Ասիզներու հայերէն Թարգմանութեան ժամանակը»։ Կ'երեւի Բոռնազեանի ծանօթ չէ մեր յօդուածը: Գալով «1331 թուի ոմ Սարգիս գրչի» եւայլն (էջ 121) այդ ՈՄՆ Սարգիս գրիչը՝ Պիժակն իսկ է:

Հատորը կ'աւարտի մատենագիտական, անձնանուններու եւ տեղանուններու կարեւոր ցանկերով: Բոռնազեան չահեկան գործ մը կատարած է: Անտարակոյս արժէքաւոր է՝ իր ամփոփեալ եւ դասաւորեալ ձեւով: Մենք բնական է շնորհակալ ենք որ ցիրուցան նիւթը մատչելի կ'ընէ մեզի, ըմբռնելի կերպով եւ առանց խճողումի: Իր աշխատութիւնը շատ ու շատ աւելի գնահատելի պիտի գտնէինք՝ եթէ հոն ծանօթ եւ ընտիր հայերէն բառերու տեղ չհանդիպէինք խժալուր ծոար բառերու, որպէս «Փունկցիա», «Փէշոգալ», «պոստ», «մասսա», «պարաւա», «հիւրարիւխայ», «ռնտայ», «բուրճէս», «տերմին», եւայլն: Բոլորովին անիմաստ եւ անպէտ կը գտնենք այդ անհարազատութեանց գործածումը:

Թ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ

* * *

ՄԱՅՐ ՏՈՒՑԱԿ ՋԵՌԱԳՐԱՑ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԱՆՑ ՀԱՏՈՐ Է.

Կազմեց

ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔԱՍ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ

Երուսաղէմ 1974, էջ ԼԲ + 552, քառածալ, քաղաքական, պատկերազարդ:

Մեղուաշան եւ վաստակաւոր Նորայր Արքեպիսկոպոս, Սաղէմի մատենադարանին ձեռագրաց ցուցակին եօթներորդ հատորը մեր տրամադրութեան տակ դրելով, թիւ 2001էն մինչեւ թիւ 2365 ձե-

ռագիրները, այլապէս դժուարամատչելի այդ հաւաքման գոհարները ծանօթացնելու շնորհապարտ աշխատանքը կը շարունակէ:

Յանկերով եւ ցուցակներով ամբողջացուած այս ցուցակին 365 ձեռագիրներէն 220ը ԺԸ եւ ԺԹ դարէն են, մեծագոյն մասամբ ո՛չ կարեւոր պարունակութեամբ:

Շահեկան է թիւ 2010, Գրիգոր Նարեկացին, գրուած 1692ին, Մինաս վարդապետ Ամթեցիի համար, ուր կը տըրուին կենսագրական նիւթեր: Գրուած է Բարդա գրչի որդի Միքայէլ գրիչ եւ ծաղկողէ, որ մանրակարած է ընտիր կերպով Մինաս վրդ. Ամթեցին: Թիւ 2027 Եպիսկոպոսական Մաշտոցը, ծաղկուած Թորոս Ռօւլինէ, 1266ին, Սաղէմի կարեւոր ձեռագիրներէն է: Հետաքրքրական նիւթեր կը պարունակէ թիւ 2096 Պատմութեան Հաւաքածոն, գրուած Յովհաննէս վրդ. Բագեանէ, որ կ'արժէ հրատարակել: Թիւ 2109 կը պարունակէ Դաւիթ Սեբաստացիի նահատակութեան (1677) արձակ պատմութիւնը, որ ծանօթ չէ Հայոց նոր վկաներուն, ուր սակայն կը տրուի երկար տաղաչափութեամբ վկայութեան պատմութիւնը՝ Եւդոկիացի Միքայէլ գրչին, որդի վաստակաւոր Բարդա գրչի: Թիւ 2152 Ժողովածոյի գրիչը Կիրակոս՝ կը յիշէ Ժողովը Սուրբէն եւ Մրջան: Սուրբէն՝ Աճառեան իր Անձնանուններու բառարանին մէջ՝ անգամ մը կը յիշէ իբր «Գուստըր», մինչ հոս կը յիշուի իբր արական, հայր Կիրակոսի: Թիւ 2156 Մաշտոցին (1360էն) մետաքս կազմալաթը, որով կազմը աստառուած է, հայկական արուեստի գործ չէ: Թիւ 2178 Գրիգոր Տաթեւացիի Քարոզիչը՝ ԺԵ. դար նշանակուած է, սակայն գրիչը (էջ 500-502) յիշատակարանին վերջը կը վկայէ զի սոյն աւուրս փոխեցաւ մեծ վարդապետ Գրիգորիոս ի Քրիստոս, Գի թուական ՊԾԹ: Թիւ 2179 «ԺԵ» վարդապետ Գրիգորիոս Տաթեւացին իսկ է, որ մեռաւ 1410ին, երբ գրուեց է նաեւ այս ձեռագիրը, որուն գրիչը «Թոմա պիտակ անուամբ բանի» նոյնիսկ թովմա Մեծո-